

بروزترین و برترین
سایت کنکوری کشور

WWW.KONKUR.INFO

Konkur
info

<https://konkur.info>

درس سوم
سیاست و حکومت در عصر قاجار
(از آغاز تا پایان سلطنت ناصرالدین شاه)

تحولات سیاسی

آقا محمدخان قاجار (۱۲۱۰ - ۱۲۱۱ ق)

➤ **چگونگی به قدرت رسیدن آقا محمدخان:** آقا محمدخان پسر بزرگ محمدحسن خان قاجار بود که پس از کشته شدن پدرش، به عنوان گروگان در شیراز، پایتخت کریم خان زند، به سر می برد و حتی مورد مشورت کریم خان قرار می گرفت. آقا محمدخان پس از مرگ کریم خان فرصت را غنیمت شمرد و از شیراز به استرآباد (گرگان) رفت و با متحد کردن افراد ایل قاجار، آماده رویارویی با زندیان شد. او نخست نواحی شمالی و مرکزی ایران را تصرف کرد و تهران را پایتخت خود قرار داد، سپس با غلبه بر لطفعلی خان زند و سرکوب طغیان حاکم گرجستان، در سال ۱۲۱۰ ق / ۱۱۷۴ ش در زهرا تاج گذاری کرد.

➤ **اقدامات آقا محمدخان قاجار پس از رسیدن به سلطنت:**

۱ - حمله به خراسان باهدف برچیدن بساط حکومت جانشینان نادرشاه و دستیابی به غنائم و گنجینه جواهرات وی، راه خراسان را در پیش گرفت.

➤ ۲- لشکرکشی به قفقاز به منظور برقرار کردن نظم و امنیت

➤ **ستایش و نکوهش آقا محمدخان در تاریخ:** بی تردید، سخت کوشی و تلاش های بی وقفه آقا محمدخان برای ایجاد یکپارچگی سیاسی و بازگرداندن حاکمیت دولت مرکزی به سرتاسر قلمرو ایران درخور ستایش است ولی به سبب بی رحمی و کینه توزی اش در برخورد با مخالفان و رقیبان، که تا حدودی ریشه در ستم هایی داشت که در زمان کودکی و نوجوانی بر او رفته بود، در تاریخ نام او به نکویی برده نمی شود.

فتحعلی شاه (۱۲۱۲ - ۱۲۵۰ ق):

➤ پس از مرگ آقا محمدخان، برادرزاده اش باباخان که به فتحعلی شاه معروف شد، زمام امور را به دست گرفت.

➤ سال های نخست سلطنت فتحعلی شاه به سرکوب شورش های داخلی و تحکیم پادشاهی در خاندان قاجار گذشت.

➤ **مشکلات دوران حکومت فتحعلی شاه:** از یک سو با تهاجم نظامی گسترده روسیه و از سوی دیگر با رقابت دولت های انگلستان و فرانسه برای نفوذ سیاسی و اقتصادی در ایران مواجه بود.

➤ فتحعلی شاه در حفظ یکپارچگی کشور و سامان دادن به اوضاع داخلی موفق بود اما در مقابله با تهاجم نظامی و نفوذ سیاسی کشورهای اروپایی ناکام ماند.

محمدشاه (۱۲۵۰ - ۱۲۶۴ ق):

➤ فتحعلی‌شاه پسرش، عباس میرزا، را به جانشینی خود برگزیده بود اما به دنبال مرگ زودهنگام او مقام ولیعهدی به محمدمیرزا، فرزند عباس میرزا رسید.

➤ **برکناری و قتل میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام:** ایستادگی او در مقابل زیاده‌خواهی‌های انگلیسی‌ها و تلاش برای کاستن از دخالت ناروای محمدشاه و درباریان در امور کشور، اسباب دسیسه‌گری مخالفانش را فراهم آورد و شاه را نسبت به این وزیر بزرگ بدبین کرد و پس از هفت ماه برکنار و به قتل رسید و حاجی میرزا آقاسی به‌جای او نشست.

➤ در دوران صدارت میرزا آقاسی، نفوذ دولت‌های روسیه و انگلستان در ایران افزایش یافت.

ناصرالدین‌شاه (۱۲۶۴ - ۱۳۱۳ق):

➤ پس از مرگ محمدشاه، ولیعهد او، ناصرالدین میرزا، با درایت میرزا تقی‌خان فراهانی بر تخت شاهی نشست.

➤ ناصرالدین‌شاه جوان در آغاز سلطنتش، میرزا تقی‌خان را با لقب امیرکبیر به مقام صدراعظمی برگزید.

➤ **اقدامات امیرکبیر:** علاوه بر سامان دادن به اوضاع کشور، برنامه منسجمی را برای اصلاح امور سیاسی و اقتصادی کشور تهیه کرد و بخشی از آن را به اجرا درآورد.

➤ امیرکبیر نیز با توطئه و دسیسه مخالفان داخلی و خارجی به سرنوشت قائم‌مقام دچار شد و اصلاحاتش به نتیجه مطلوب نرسید.

➤ ناصرالدین‌شاه شور و اشتیاق فراوانی به نوگرایی و اخذ تمدن اروپایی داشت.

➤ ناصرالدین‌شاه در دوران پادشاهی خود طی سه مسافرت خارجی، از چندین کشور اروپایی دیدن کرد

➤ میرزا حسین خان سپهسالار، یکی از صدراعظم‌های عصر ناصری، نقش مؤثری در تشویق شاه برای سفر به فرنگ و اخذ تمدن اروپایی داشت.

➤ برنامه‌های اصلاح‌گران سپهسالار، به سبب مخالفت‌های داخلی و تردیدهای شاه به‌جایی نرسید.

➤ **علت عدم تغییرات اساسی در نتیجه اصلاحات ناصرالدین‌شاه:** از نتایج سیاسی آن، که کاهش قدرت و اختیارات نامحدود شاه بود، به‌شدت وحشت داشت. برای مثال، او مدرسه دارالفنون را نماد ترقی قلمداد می‌کرد و علاقه فراوانی به انتشار کتاب و روزنامه داشت اما درعین حال، از نشر اندیشه سیاسی جدید و ترویج افکار مشروطه‌طلبی و جمهوری‌خواهی در ایران سخت بیمناک بود. از این‌رو، اصلاحات عهد او به تغییر اساسی منجر نشد.

➤ در زمان ناصرالدین‌شاه نیز دولت‌های روسیه و انگلستان نفوذ سیاسی خود را در ایران افزایش دادند و برای کسب امتیازات اقتصادی در کشور ما به رقابت برخاستند.

➤ ناصرالدین‌شاه در آستانه پنجاهمین سالگرد سلطنتش، میرزا رضا کرمانی که از هواداران ستم‌کشیده سید جمال‌الدین اسدآبادی بود، او را به قتل رساند.

نظام سیاسی و اداری

مقام و جایگاه شاه

➤ **ویژگی نظام سیاسی و اداری ایران تا دوره قاجار:** ۱- نظام حکومتی ایران تا پیش از انقلاب مشروطه، پادشاهی مطلقه و استبدادی بود. ۲- در چنین نظامی، شاه در رأس هرم قدرت قرار داشت و از اختیارات نامحدود برخوردار بود؛ ۳- عزل و نصب مقام‌های حکومتی و اعلام جنگ و صلح از جمله اختیارات اساسی او به شمار می‌رفت. ۴- در واقع، شاه هر سه قوه قانون‌گذاری، اجرایی و قضاوت را در انحصار خود داشت. ۵- شاهان قاجار

خود را مالک جان و مال ایرانیان می‌شمردند و انتظار داشتند که همگان، از صدراعظم تا مردم عادی، فرمانشان را بی‌چون و چرا اطاعت کنند.

➤ **شاهان قاجار در عمل نمی‌توانستند به طور کامل و همیشه قدرت استبدادی و اختیارات نامحدود خود را به کار ببندند:** ۱- فاقد ابزارهای لازم، مانند نظام اداری کارآمد و ارتش ثابت و حرف‌های، برای اعمال قدرت مطلقه بودند ۲- نفوذ اجتماعی و دینی روحانیت و مراجع شیعه، ۳- قدرت سیاسی و نظامی ایلات ۴- نفوذ و دخالت قدرت‌های استعمارگر دامنه قدرت و اختیار شاهان را تا حدودی محدود می‌کرد. ۵- نفوذ زیادی در دربار و بیرون از آن توسط زنان حرم‌سرا به همراه ندیمه‌ها و خدمتکاران.

صدراعظم

➤ بعد از شاه، وزیر اعظم یا صدراعظم قرار داشت.

➤ **اختیارات صدراعظم در عصر قاجار:** صدراعظم بر پایه اختیاراتی که شاه به او می‌داد، می‌توانست در تمام امور کشور اظهار نظر و مداخله کند، به حضور شاه برسد و برای وی نامه بنویسد. این صاحب‌منصب عالی‌مرتبه همچنین امکان این را داشت که از موقعیت خود برای اصلاح امور کشور، رونق کسب‌وکار و رفاه مردم بهره‌بردار.

حکومت ایالات و ولایات:

➤ **وضعیت حاکمان ایالات و ولایات در دوره قاجار:** والیان و حاکمان ایالات و ولایات، شهرها و روستاها عمدتاً از میان خاندان‌های زمین‌دار، اعیان یا بزرگان محلی، سران ایلات و عشایر و شاهزادگان قاجاری برگزیده می‌شدند. حاکمان ایالات و ولایات تا حدودی خودمختار بودند و بخش اعظم درآمد منطقه تحت فرمان خویش را برای خود نگه می‌داشتند. شاهان قاجار از طریق برقراری پیوند ازدواج با خاندان‌های زمین‌دار، بزرگان محلی و مقام‌های بلندپایه حکومتی به دنبال گسترش نفوذ و استحکام سلطنت خود بودند.

➤ اداره ایالت آذربایجان با مرکزیت شهر تبریز، همواره به عهده ولیعهد بود. والیان و حکام نیز، همچون پادشاه، با زیردستان خود رفتاری مستبدانه داشتند.

تشکیلات اداری:

➤ نظام اداری ایران در اوایل عصر قاجار بسیار کوچک بود و به چهار اداره یا وزارت خانهٔ قدیمی مالیه، جنگ، عدلیه و امور خارجه محدود می‌شد.

➤ در دوران ناصرالدین‌شاه و تحت تأثیر مواجهه ایران با تمدن غربی، وزارتخانه‌های دیگری به تشکیلات اداری افزوده شد. ➤ وضعیت وزارتخانه‌ها در دوره قاجار: در آن زمان، وزارت خانه‌ها اغلب مکان و تجهیزات، کارکنان حقوق‌بگیر، دوایر محلی و حتی بایگانی منظم نداشتند و دامنه فعالیتشان به ندرت از پایتخت فراتر می‌رفت. اداره این وزارتخانه‌ها اغلب به شکل موروثی در اختیار خانواده‌های سرشناسی بود که با یکدیگر رقابت داشتند و گاه سمت‌های اداری را میان خود خرید و فروش می‌کردند. ➤ پرسابقه‌ترین و گسترده‌ترین آن‌ها، وزارت مالیه به ریاست مستوفی‌الممالک بود.

➤ مستوفیان مسئولیت محاسبه و گردآوری مالیات‌ها و نظارت بر املاک دیوانی و سلطنتی (خاصه) را بر عهده داشتند.

➤ **سازمان قضایی عصر قاجار از دو گونه محاکم تشکیل شده بود:** ۱- محاکم عُرف که به تخلفات و جرایم سیاسی و امنیتی مانند شورش، سرقت، نزاع و عدم پرداخت مالیات رسیدگی می‌کردند. این محاکم را قضات و مأمورانی اداره می‌کردند که از

مقام‌های حکومتی فرمان می‌بردند و حقوق می‌گرفتند. ۲ - محاکم شرع که دعاوی مدنی مانند دعوای خانوادگی، ملکی و ارث را حل و فصل می‌کردند. در این محاکم، روحانیان قضاوت می‌کردند و هزینه‌های رسیدگی بر عهده طرفین دعوا بود.

ارتش و تشکیلات نظامی:

- آقا محمدخان قاجار با استفاده از جنگاوران ایل خود و دیگر ایلهای متحد آن، قدرت را به دست گرفت.
- **ویژگی ارتش آقا محمدخان:** این ارتش مجهز به تیر و کمان، گرز، شمشیر و تفنگ‌های فتیله‌ای بود و به‌ندرت از توپخانه استفاده می‌کرد.
- **علل تجدید سازماندهی و مدرن کردن ارتش به سلاح‌های جدید توسط عباس میرزا:** ارتش ایلیاتی قاجار در جنگ با ارتش‌های اروپایی و به‌خصوص ارتش روسیه، که حرفه‌ای، آموزش‌دیده و مجهز به سلاح‌های آتشین جدید بود، ناکارآمدی خود را نشان داد.
- تلاش‌های عباس میرزا به دلیل پیمان‌شکنی دولت فرانسه، بدعهدی دولت انگلیس و موانع و مشکلات داخلی بی‌نتیجه ماند.
- در اوایل عصر ناصری، امیرکبیر، صدراعظم باکفایت ایران، با جدیت تمام برای تشکیل ارتش حرفه‌ای و دائم اقداماتی انجام داد.
- یکی از مقاصد امیرکبیر از تأسیس مدرسه دارالفنون، آموختن دانش نظامی جدید و اشاعه آن و نیز تقویت توان جنگی و دفاعی کشور بود.
- ناصرالدین‌شاه امتیاز تأسیس یک واحد نظامی حرفه‌ای با عنوان بریگاد قزاق را به روسیه واگذار کرد. نیروی قزاق تشکیلات نظامی منسجم و منظمی بود که تا اواخر حکومت قاجار تحت فرماندهی افسران روسی فعالیت می‌کرد.
- **ویژگی‌های نیروی قزاق:** نفرات این نیرو در اوج گسترش کمتر از ۱۰ هزار نفر بود و بیشتر به‌عنوان نیروی نگهبان شخص شاه و خاندان سلطنت و دفع‌کننده شورش‌ها و اعتراض‌های داخلی عمل می‌کرد و در حفظ مرزها و مقابله با هجوم خارجی کارایی چندانی نداشت.

روابط خارجی

- هم‌زمان با شکل‌گیری حکومت قاجار در ایران، قدرت‌های اروپایی (روسیه، انگلستان و فرانسه) رقابت شدیدی را برای تسلط بر دیگر کشورها، از جمله ایران، آغاز کردند.
- **علت غافلگیری زمامداران و مردم در مقابل حملات:** زمامداران و مردم ایران که از تغییر و تحولات و پیشرفت‌های جوامع و کشورهای اروپایی ناآگاه کم‌اطلاع بودند.

روسیه

- دولت روسیه از زمان پترکبیر، سیاست توسعه‌طلبانه‌ای را باهدف تسلط بر سرحدات شمالی ایران و عثمانی آغاز کرد.
- اقتدار نظامی نادرشاه و سپس آقا محمدخان مدت کوتاهی روس‌ها را وادار به عقب‌نشینی نمود.
- **سرآغاز جنگ‌های ایران و روسیه در زمان فتح‌علی‌شاه:** در زمان حکومت فتح‌علی‌شاه قاجار و پس‌از آنکه حاکم گرجستان خود را تحت حمایت دولت روسیه قرار داد، روس‌ها به منطقه قفقاز لشکرکشی کردند و گرجستان را تصرف نمودند.
- دور اول جنگ‌های ایران و روس (۱۲۱۸ - ۱۲۲۸ق / ۱۸۰۳ - ۱۸۱۳م) که با هجوم نظامیان روسی آغاز شد و ۱۰ سال طول کشید.
- **علل شکست ایران در جنگ‌های دوره اول:** عدم توازن قدرت نظامی و اقتصادی دو کشور، ضعف سیاسی حکومت قاجار و پیمان‌شکنی دولت‌های فرانسه و انگلستان، به پیروزی روسیه و انعقاد معاهده گلستان انجامید.
- عباس میرزا، فرمانده سپاه در جنگ‌های دوره اول و دوم بود.

➤ دور دوم جنگ‌های ایران و روسیه (۱۲۴۱-۱۲۴۳ق / ۱۸۲۶-۱۸۲۸م) شروع شد.

➤ **علل شروع دوره دوم جنگ‌های ایران و روسیه:** یکی مشخص نبودن خطوط مرزی در عهدنامه گلستان و ادعاهای ارضی جدید روس‌ها و دیگری فریاد کمک‌خواهی مردم مسلمان شهرها و روستاهایی بود که به واسطه معاهده گلستان تحت سلطه و ستم روس‌ها قرار گرفته بودند.

➤ **علل شکست ایران در دوره دوم جنگ‌های ایران و روسیه:** روسیه با تمام قوا و تجهیزات نظامی خود وارد عرصه کارزار شد و در شرایطی که انگلستان برخلاف تعهداتش از کمک نظامی و الی به ایران خودداری می‌کرد همچنین فتحعلی‌شاه در تأمین تدارکات سپاه و بی‌کفایتی و سستی برخی از فرماندهان، مانند آصف‌الدوله و سرانجام حکومت قاجار را وادار به پذیرش معاهده ترکمانچای کرد.

➤ **نتایج قراردادهای گلستان و ترکمانچای:** ۱- مناطق وسیعی از سرزمین‌های حاصلخیز ایران در غرب دریای کاسپی (خزر) که شامل ولایات گرجستان، داغستان، ارمنستان، نخجوان و اران با شهرها و روستاهای آباد و پرجمعیت بود، به روسیه واگذار شد ۲- رود ارس مرز دو کشور قرار گرفت. به‌علاوه، ایران در عهدنامه گلستان از داشتن کشتی جنگی در دریای کاسپی (خزر) محروم شد ۳- در معاهده ترکمانچای نیز متعهد گردید که مبلغ ۵ میلیون تومان غرامت به دولت روسیه بپردازد ۴- به اتباع آن کشور نیز حق مصونیت قضایی (کاپیتولاسیون) بدهد.

➤ **عهدنامه آخال:** روس‌ها مناطق وسیعی از سرزمین‌های ایرانی در شرق دریای کاسپی (خوارزم و ماوراءالنهر) را تسخیر و عهدنامه آخال (۱۲۹۹ق / ۱۸۸۱م) را بر حکومت قاجار تحمیل کردند.

➤ در رقابت با انگلستان امتیازات اقتصادی و سیاسی متعددی مانند تأسیس بانک استقراضی، شیلات شمال و تأسیس نیروی قزاق را گرفت.

انگلستان

➤ سلطه استعماری انگلستان بر هندوستان در سده ۱۸م، موجب توجه بیشتر انگلیسی‌ها به ایران شد.

➤ **چگونگی نفوذ انگلستان در ایران دوره قاجار:** در اوایل دوره قاجار، دولت انگلیس کوشید با اعزام سفیران کارگشته به ایران و امضای معاهدات مجمل و مفصل، نفوذ سیاسی و اقتصادی خود را در میهن ما گسترش دهد مانع آن شود که کشورهای رقیبش از طریق ایران به هندوستان برسند. انگلستان همچنین با حضور در خلیج فارس و تسلط بر برخی از جزایر ایرانی، زمینه را برای گسترش نفوذ و دخالت سیاسی، نظامی و اقتصادی خود در این منطقه راهبردی (استراتژیک) فراهم آورد.

تلاش انگلستان برای جدا کردن سرزمین‌های شرق ایران:

➤ از اواخر عهد فتحعلی‌شاه، دولت انگلیس درصدد برآمد که با جدا کردن سرزمین‌های شرقی ایران، منطقه‌ای حائل و تحت نفوذ خود در مرزهای هندوستان به وجود آورد.

➤ اقدام انگلستان برای جدایی سرزمین‌های شرقی از ایران: در زمان محمدشاه و ناصرالدین‌شاه از حاکم نافرمان هرات و دیگر امیران شورشی افغان حمایت کرد و با اقدامات سیاسی و نظامی خود مانع سرکوب این شورش‌ها توسط سپاه ایران شد.

➤ انگلستان سرانجام با تحمیل معاهده پاریس به حکومت قاجار، افغانستان و هرات را از ایران جدا کرد (۱۲۷۳ق.). انگلیسی‌ها سپس با قرارداد **گلداسمیت**، مناطقی از سیستان و بلوچستان را نیز از ایران جدا و ضمیمه خاک هندوستان کردند که خود بر آن فرمان می‌راندند.

گرفتن امتیازات اقتصادی

➤ در دوران سلطنت ناصرالدین شاه، انگلیسی‌ها در رقابت با روسیه امتیازهای رویتر، بانک شاهنشاهی و توتون و تنباکو (رژی یا تالبوت) را از ایران گرفتند.

➤ **نتیجه واگذاری امتیازات:** واگذاری امتیازات موجب نگرانی مردم، به‌ویژه بازرگانان و روحانیان، از تسلط بیگانگان بر اقتصاد و منابع تولید کشور شد و اعتراضات و جنبش‌هایی را برانگیخت. مهم‌ترین این جنبش‌ها، قیام‌های به رهبری حاج ملاعلی کنی و میرزا حسن آشتیانی علیه امتیازهای رویتر و تنباکو، و تنباکو داشت.

فرانسه

➤ **علت حمله فرانسه به مستعمرات انگلستان:** هم‌زمان با روی کار آمدن قاجارها در ایران، ناپلئون بناپارت در فرانسه قدرت گرفت. ناپلئون که سیاست توسعه‌طلبانه‌ای را در اروپا و جهان دنبال می‌کرد، با مانع بزرگی همچون انگلستان روبه‌رو شد که به دلیل جزیره‌ای بودن و برخورداری از نیروی دریایی قدرتمند، توان رویارویی مستقیم با آن را نداشت. از این‌رو، نخست مصر را تصرف کرد و سپس درصدد حمله به هندوستان برآمد.

➤ **ایجاد رابطه ناپلئون با ایران:** ز آنجا که ایران مناسب‌ترین راه دستیابی ناپلئون به هند بود. فتحعلی‌شاه که درگیر جنگ با روسیه بود و به متحد قدرتمندی نیاز داشت، از پیشنهاد امپراتور فرانسه برای برقراری رابطه استقبال کرد. در نهایت، عهدنامه فین‌کنشتاین (۱۲۲۲ق/۱۸۰۷م) بین دو کشور بسته شد.

➤ پس از عهدنامه فین‌کنشتاین نظامی از فرانسه برای تعلیم و تجهیز سپاه به ایران آمد و در مدت کوتاهی اقدامات مفیدی در این زمینه انجام شد.

➤ **اتحاد سیاسی و نظامی ایران و فرانسه زیاد دوام نیاورد:** زیرا ناپلئون اندکی بعد مام تعهدات خود در برابر ایران را زیر پا گذاشت و با روسیه صلح کرد؛ هیئت نظامی فرانسوی را از ایران فراخواند و حکومت قاجار را در مقابل روس‌ها تنها گذاشت.

عثمانی:

➤ در عصر قاجار دو کشور مسلمان ایران و عثمانی به سبب درگیری‌های مستمر با دولت‌های اروپایی، مجال کمتری برای دشمنی و جدال با یکدیگر داشتند.

➤ در زمان فتحعلی‌شاه و محمدشاه، به سبب اختلافات مرزی، بدرفتاری عثمانیان با زائران ایرانی عتبات عالیات و مشکلات تجاری، تنش‌هایی میان دو کشور بروز کرد اما با وساطت دولت‌های انگلستان و روسیه مذاکراتی میان ایران و عثمانی صورت گرفت و قراردادهای صلح ارزنه‌الروم اول و دوم میان آن‌ها بسته شد و به کشمکش‌ها پایان داد.

➤ کشور عثمانی یکی از مسیرهای آشنایی ایرانیان با پیشرفت‌های اروپا و تحولات نظام جهانی بود.

➤ در اواخر دوره قاجار، با شکل‌گیری دسته‌بندی‌های سیاسی نظامی تازه در اروپا و نفرت تاریخی مردم ایران از انگلستان و روسیه، عثمانی توانست با شعار «اتحاد اسلام» بخشی از اندیشمندان ایرانی را به سمت خود جلب کند.

روابط با سایر کشورها:

➤ حکومت قاجار برای کاستن از نفوذ و دخالت‌های روزافزون روسیه و انگلستان در امور ایران، تلاش می‌کرد که با کشورهای دیگر مانند آمریکا، اتریش، ایتالیا و بلژیک ارتباط برقرار کند، اما به سبب سنگ‌اندازی روس‌ها و انگلیسی‌ها و بی‌رغبتی این کشورها در این‌باره موفقیت چندانی به دست نیاورد.

بروزترین و برترین
سایت کنکوری کشور

WWW.KONKUR.INFO

Konkur
info

<https://konkur.info>